

УДК 347.9

С. Короєд,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного, господарського та кримінального права Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

З часів римського права приватно-правовому регулюванню суспільних відносин з участю громадян юристами приділяється велика увага, адже саме приватноправові (цивільно-правові) відносини займають домінуюче становище серед всіх правовідносин, що виникають в державі. Цивільне право, поряд із регулятивною функцією, має й охоронну, спрямовану на захист цивільних прав та інтересів учасників цивільних правовідносин від порушень. Як відомо, найпоширенішою формою захисту цивільних прав виступає судова форма, а цивільно-правові спори з участю громадян, за загальним правилом, підлягають розгляду і вирішенню в порядку цивільного судочинства. У зв'язку з цим суспільство зацікавлене в тому, щоб цивільне судочинство було ефективним – швидким та ефективно поновлювало в правах. А тому процесуальним механізмам підвищення ефективності цивільного судочинства має приділятися значна увага.

Цивільне судочинство як процесуальна діяльність суду щодо розгляду і вирішення цивільних справ врегульоване нормами цивільного процесуального права, розміщеними в Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК), який визначає завданням цивільного судочинства справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Як раз із належним виконанням цього завдання й пов'язана ефективність цивільного судочинства. Оскільки завдання цивільного судочинства виконується в процесі здійснення

цивільної процесуальної діяльності, врегульованої нормами цивільного процесуального права, тому викликає інтерес питання процесуальних (нормативних) передумов забезпечення ефективності цивільного судочинства.

Окремі питання процесуального забезпечення цивільного судочинства розглядали в своїх роботах такі вчені-процесуалісти, як С.С. Бичкова, С.В. Васильєв, М.А. Вікут, К.В. Гусаров, С.Ф. Демченко, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, О.Д. Крупчан, Д.Д. Луспеник, Т.Г. Морщакова, І.Л. Петрухин, І.В. Решетнікова, В.І. Тертишников, Г.П. Тимченко, О.І. Угриновська, С.Я. Фурса, А.В. Цихоцький, М.С. Шакарян, П.І. Шевчук, М.Й. Штефан, В.В. Ярков та ін. Але лише деякі з них досліджували питання ефективності цивільного судочинства комплексно (наприклад, А.В. Цихоцький). Переважна ж більшість вчених розглядали деякі питання ефективності та вдосконалення окремих інститутів цивільного судочинства. Серед науковців академік О.Д. Крупчан справедливо зауважує, що досі актуальним залишається питання підвищення ефективності цивільного судочинства та забезпечення своєчасності вирішення цивільних справ за рахунок внутрішніх резервів судової системи в межах існуючого порядку судочинства, а також удосконалення такого порядку [1, с. 6]. Таким чином, існує теоретична і практична необхідність дослідження питання впливу норм цивільного процесуального права на ефективність цивільного судочинства, що й ставить за мету наша стаття.

Так, за справедливим твердженням академіка В.В. Комарова, сучасні вимоги до розвитку процесуального законодавства ґрунтуються на тому, що рівень пра-

вової захищеності особи, інших суб'єктів права залежить від ефективності судочинства [2, с. 4]. Колишній Голова Верховного Суду України В.Ф. Бойко зазначав, що найбільш повна та об'єктивна оцінка ефективності будь-якої судової системи ґрунтується на її можливості надійно захищати права та свободи людини і громадянина, служити ідеалам добра і справедливості [3, с. 3]. У більшості випадків до критеріїв оцінки ефективності цивільного судочинства в юридичній літературі, насамперед, відносять завдання цивільного судочинства, визначені цивільним процесуальним законодавством.

Диспозитивність цивільного судочинства вимагає від суду розглядати цивільні справи не інакше, як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. А змагальність покладає на кожну сторону обов'язок довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень.

Запровадження в цивільному судочинстві змагальних та диспозитивних засад, його перетворення в послугу держави сторонам, які самостійно не можуть врегулювати свої приватноправові спори, позбавлення суду активних повноважень в процесі з'ясування фактичних обставин справи тощо фактично створило таку ситуацію, коли, як справедливо зазначає професор С.Я. Фурса, юридична некомпетентність позивача стала реальною підставою для відмови в задоволенні позову, коли він не здатен належним чином користуватися своїми процесуальними правами, не знає норм матеріального права і не може довести свої позовні вимоги [4, с. 30].

Оскільки у суду відсутній обов'язок сприяти сторонам при встановленні фактичних обставин справи (крім витребування конкретних доказів за клопотанням сторони, якій самостійно отримати ці докази важко), а обов'язкова участь у процесі фахівців-юристів, як вважав ще Є.В. Васильовський [5, с. 104-105], не передбачена, тому суду важко самостійно ви-

конати завдання цивільного судочинства – правильно та своєчасно розглянути і вирішити цивільну справу, не володіючи активними процесуальними повноваженнями. А відтак, залишилася єдина надія на наявні в ЦПК процесуальні норми, правильне і ефективне використання яких дозволить забезпечувати належне виконання завдань цивільного судочинства, забезпечуючи його ефективність.

Так, основною нормою можна розглядати положення частини четвертої статті 10 ЦПК України, згідно з якою суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджує про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їхніх прав у випадках, встановлених цим Кодексом. Зазначена норма підлягає застосуванню судами комплексно у сукупності з частиною другою статті 160 ЦПК, згідно з якою головуючий керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності і порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками цивільного процесу їх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи, усуваючи із судового розгляду все, що не має істотного значення для вирішення справи.

Верховний Суд України та Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ в своїх рішеннях неодноразово наводили тлумачення положень частини четвертої статті 10 ЦПК України в тому аспекті, що суд не вправі посылатися на відсутність повноважень збирати докази з власної ініціативи, а повинен шоразу роз'яснювати сторонами їхнє право (необхідність) заявляти відповідне клопотання про призначення експертизи (із витребуванням необхідних для проведення експертизи документів), витребування доказів, уточнити підстави позову з огляду на обраний спосіб захисту порушеного права тощо.

Таким чином, ЦПК прямо покладає на суд функцію у кожній справі сприяти

всебічному і повному з'ясуванню обставин справи, спрямовувати судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи.

Процесуальною гарантією виконання судом зазначеної функції є покладення на суд обов'язку визначити: обставини, які мають значення для справи, та факти, що підлягають встановленню і покладені в основу вимог і заперечень; характер спірних правовідносин і зміст правової вимоги; матеріальний закон, який регулює спірні правовідносини; вирішити питання про склад осіб, які братимуть участь у справі; з'ясувати, які є докази на підтвердження зазначених фактів; визначити коло доказів відповідно до характеру спірних правовідносин і роз'яснити, який із сторін слід довести певні обставини; вжити заходів для забезпечення явки в судове засідання, а також сприяти врегулюванню спору до судового розгляду (п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 р. № 5 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду»).

За змістом ЦПК вищезазначені процесуальні дії є обов'язковими і мають здійснюватися під час підготовки справи до судового розгляду (незалежно від проведення попереднього судового засідання). А відтак, зазначені процесуальні дії, які є визначальними при розгляді кожної цивільної справи та визначають напрям її правильного та своєчасного розв'язання, здійснюються незалежно від процесуальної активності чи юридичної грамотності сторін та безпосередньо спрямовані на реалізацію завдань цивільного судочинства, які адресовані, в першу чергу, суду, а не учасникам процесу.

Крім того, враховуючи, що для вирішення спору (що є головним обов'язком судів) суду необхідно застосувати відповідну норму матеріального права, а для цього потрібно встановити матеріально-правові факти (що входять в предмет доказування), які встановлюються на підставі доказів, тому можна

зробити висновок, що, незважаючи на існуючу модель змагальності, саме на суд покладено обов'язок у з'ясуванні обставин справи та перевірку їх доказами.

Звісно ж, реалізація зазначеного обов'язку має відбуватися судом в процесуальній формі. Однією із таких форм є обов'язок суду спрямовувати судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи (ст. 160 ЦПК) та роз'яснювати особам, які беруть участь у справі, їх обов'язок подати (заявити про витребування) необхідних в межах предмету доказування доказів, та попереджати про наслідки неподання доказів на підтвердження або спростування того чи іншого факту.

До того ж, частина друга статті 191 ЦПК прямо передбачає обов'язок суду оголосити перерву у разі неможливості продовження розгляду справи у зв'язку з необхідністю подання нових доказів. А відтак, з цієї норми випливає обов'язок суду «організувати» подання нових доказів, які є необхідними для вирішення конкретної справи в межах відповідного предмету доказування.

Крім зазначених активних процесуальних дій суду, останньому притаманні процесуальні дії, які здійснюються з його ініціативи та в кінцевому підсумку спрямовані на реалізацію завдань цивільного судочинства.

Так, зокрема, суд може з власної ініціативи вжити такі заходи щодо з'ясування обставин справи: скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями (висновками) спеціалістів; запропонувати експерту дати усне пояснення свого висновку; постановити ухвалу про їх участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції; допитати повторно свідка в тому самому або наступному засіданні.

Водночас суд вправі з власної ініціативи: зупиняти та відновляти провадження у справі з передбачених законом підстав; виправляти допущені у судовому рішенні описки чи арифметичні помилки; ухвалити додаткове рішення; відновлювати втрачене судове провадження.

Таким чином, виходячи із загальних засад і змісту цивільного процесуального законодавства, завдання і мета цивільного судочинства (стаття 1 ЦПК) адресовані саме суду, а відтак саме останній має забезпечити їх реалізацію. Таку ж думку сьогодні фактично підтримують й науковці [6, с. 11].

Як слушно зауважують судді М.І. Балуєк та Д.Д. Луспенік, суд не може бути стороннім глядачем у судовому процесі, оскільки саме на ньому лежить обов'язок ухвалення законного, обгрунтованого та справедливого рішення у справі, забезпечення того, щоб не порушувались права, свободи чи охоронювані законом інтереси інших осіб [7, с. 33-34].

Так, дійсно, незважаючи на встановлену ЦПК фактичну заборону суду збирати докази з власної ініціативи, варто зауважити, що ініціативність суду в з'ясуванні обставин справи має існувати завжди, і це жодним чином не обмежує дію принципу змагальності, адже згідно з статтею 214 ЦПК суд за будь-яких умов (незалежно від волі чи бажання сторін) зобов'язаний вирішити питання про те, чи мали місце обставини, якими обгрунтовувалися вимоги і заперечення, та якими доказами вони підтверджуються.

Раніше ми вже встановили, що сучасне цивільне судочинство має своїм завданням вирішення цивільно-правового спору, тобто остаточне усунення правового конфлікту між сторонами (з юридичної точки зору), пов'язане із процесуальною стороною судочинства, характеризуючи сам його процес по усуненню правового конфлікту, а також захисту прав та інтересів, якщо їх порушення мало місце [8, с. 46-47].

Як роз'яснив Пленум Верховного Суду України, оскільки правом на звернення до суду за захистом наділена особа в разі порушення, невизнання або оспорювання саме її прав, свобод чи інтересів, а також у разі звернення до суду органів та осіб, яким надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб або державні та суспільні інтереси (ч.ч. 1, 2 ст. 3 ЦПК), то суд повинен встановити, чи були порушені, невизнані або

оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб, а якщо були, то вказати, чи є залучений у справі відповідач відповідальним за це (абз. 2 п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 р. № 14 «Про судові рішення у цивільній справі»).

Із цих роз'яснень Верховного Суду випливає, по-перше, що на суд покладено обов'язок встановити, чи були порушені, невизнані або оспорені права, свободи чи інтереси цих осіб (що здійснюється на підставі доказів, вжити заходів щодо одержання яких також покладено на суд), а по-друге, суд зобов'язаний розглянути справу саме до належного відповідача, якого повинен визначити самостійно, незалежно від бажання позивача.

Вищенаведені положення процесуального закону та правова природа завдання цивільного судочинства дають нам підстави стверджувати, що сьогодні цивільний процес як врегульований законом порядок розгляду і вирішення цивільних справ в судах побудовано таким чином, що він не може передбачати можливості відмови в позові за недоведеністю (необгрунтованістю) позовних вимог або ж з підстав неналежного відповідача, якщо суд не вжив всіх передбачених процесуальним законом заходів щодо з'ясування всіх обставин справи, які входять в предмет доказування, та однозначно не встановив факт їх наявності чи відсутності, або ж не залучив до участі у справі належного відповідача, адже завдання цивільного судочинства вважатиметься виконаним, якщо суд вирішив справу правильно, тобто ухвалив законне і обгрунтоване рішення.

Ключові слова: цивільне судочинство, цивільний процес, ефективність, процесуальні передумови, завдання, з'ясування обставин справи.

Стаття присвячена дослідженню питання впливу норм цивільного процесуального права на ефективність цивільного судочинства. Аналізуються цивільні процесуальні норми, що забезпечують виконання судом завдань цивільного судочинства. Обгрунто-

вується, що гарантіями виконання завдань цивільного судочинства виступають обов'язки суду спрямовувати судовий розгляд на забезпечення повного, всебічного та об'єктивного з'ясування обставин справи; визначати обставини, які мають значення для справи, коло доказів відповідно до характеру спірних правовідносин і роз'яснювати, якій із сторін слід довести певні обставини. Робиться висновок, що суд не може відмовити в позові за недоведеністю, якщо він не вжив всіх передбачених процесуальним законом заходів щодо з'ясування всіх обставин справи, які входять в предмет доказування.

Стаття посвячена дослідженню впливу норм гражданского процессуального права на эффективность гражданского судопроизводства. Анализируются гражданские процессуальные нормы, обеспечивающие выполнение судом задач гражданского судопроизводства. Обосновывается, что гарантиями выполнения задач гражданского судопроизводства выступают обязанности суда направлять судебное разбирательство на обеспечение полного, всестороннего и объективного выяснения обстоятельств дела, определять обстоятельства, имеющие значение для дела, круг доказательств в соответствии с характером спорных правоотношений и разъяснять, какой из сторон следует доказать определенные обстоятельства. Делается вывод, что суд не может отказать в иске по недоказанности, если он не принял все предусмотренные процессуальным законом меры по выяснению всех обстоятельств дела, входящих в предмет доказывания.

The article is researching the impact of the civil procedural law on the effectiveness of civil proceedings. It is analyzed civil procedural rules to ensure fulfillment by court of objectives of civil proceedings. It is justified that guarantees of fulfillment of objectives of civil procedure are the duties of the court to direct the trial to full comprehensive

and objective clarification of the circumstances of the case, to determine the circumstances relevant to the case, the range of evidence according to the nature of legal disputes and clarify, which party should prove certain circumstances. It is concluded that the court cannot deny a claim for lack of proof, if it failed to take all prescribed procedural law measures to ascertain all the circumstances that are the subject of evidence.

Література

1. Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні: монографія / Берестова І.Е., Бичкова С.С., Бобрик В.І. та ін., за ред. академіка НАПрН України О.Д. Крупчана. – К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – С. 6.
2. Проблеми науки гражданского процессуального права / В.В. Комаров, В.А. Бигун, В.В. Баранкова; Под ред. проф. В.В. Комарова. – Харьков: Право, 2002. – С. 4.
3. Бойко В.Ф. Судова реформа в Україні: стан і перспективи: Навч. посіб. / В.Ф. Бойко. – К.: МАУП, 2004. – С. 3.
4. Фурса С.Я. Цивільний процес України: Проблеми і перспективи: Науково-практичний посібник / С.Я. Фурса, С.В. Щербак, О.І. Євтушенко. – К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2006. – С. 30.
5. Васковський Е.В. Учебник гражданского процесса / Под редакцией и с предисловием В.А. Томсинова. – М.: Издательство «Зерцало», 2003. – С. 104–105.
6. Прилуцький С.В. Вступ до теорії судової влади (Суспільство. Правосуддя. Держава): Монографія / С.В. Прилуцький. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. – С. 11.
7. Балюк М.І. Практика застосування цивільного процессуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). Коментарі, рекомендації, пропозиції. Серія «Судова практика» / М.І. Балюк, Д.Д. Луспенник. – Х.: Харків юридичний, 2008. – С. 33–34.
8. Короєд С.О. Охорона прав та вирішення цивільних справ як самостійні завдання цивільного судочинства в аспекті підвищення його ефективності / С.О. Короєд // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. Серія: Юриспруденція. Випуск 6-1. Том 2. – Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2013. – С. 46–47.

